

מאיר חזן

אל סף מדינה

עיצוב עתיד היישוב בימי מלחמת העולם השנייה

מוסד ביאליק • ירושלים

Meir Chazan
*To the Brink of Statehood:
Shaping the Future of Jewish Yishuv during World War II*

עריכת הלשון: אילנה דנון
הבאה לדפוס: חגית גאון

הספר יוצא לאור בסיוע
בית הספר למדעי היהדות וארכיאולוגיה ע"ש חיים רוזנברג
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין, אוניברסיטת תל אביב

מסת"ב 1-423-536-965-978 ISBN

© כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשפ"ד
סדר ועימוד: רונית גלעד
הדפסה וכריכה: דפוס פרינטיב, ירושלים
Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem 2024
www.bialik-publishing.co.il
Printed in Israel

תוכן העניינים

11	מבוא
26	פרק ראשון: הכיוון – תעשייה
26	הזיקה בין תעשייה לדמוגרפיה
48	'להתקדם בעיקר בכיוון החרושת'
60	האופק התעשייתי בעיתות מרד וחלוקה
71	פרק שני: קטר התעשייה מקרטע אל קדמת הבמה היישובית
71	בסבך המבוכה המדינית והמצוקה הכלכלית
82	מקמייקל נציב עליון וחלופות מדיניות אחרות
92	ספרים לקראת ימים אחרים
97	ברכת הפיתוח ו'גזרת הקרקעות'
104	'ממעשייה לתעשייה'
110	הווקום בניהול התעשייה והפוטנציאל הטמון בה
128	פרק שלישי: החיפוש אחר פריצת דרך כלכלית להגשמת יעדי הציונות
128	צומת ניו דלהי
138	מהי הדרך?
154	ממועצה לתערוכה
162	מחקרים נטולי תוחלת פוליטית
173	פרק רביעי: הדרך המדינית מתבהרת
173	בחזרה לפוליטיקה
182	דילמת 'כושר הקליטה'
200	עושים היסטוריה: 'בילטמור' בניו יורק, 'בילטמור' בירושלים
214	בחזרה לכלכלה: עם הפנים למחר

233	פרק חמישי: פולמוס הרקונסטרוקציה
236	'קשיים שמושגת עליהם שליטה מייצרים הזדמנויות חדשות'
241	'אי שיתוף': בן-גוריון קובע עמדה
252	תומכי הרקונסטרוקציה מתארגנים
263	ההכרעה בוועד הפועל הציוני המצומצם
269	פרק שישי: חזון מול חזון – אשליית תוכנית המיליון
269	מינימליזם ומקסימליזם ציוני ואנטי-ציוני
291	מדינה יהודית: 'עוד הדרך רבה, המסע עדיין לא תם'
317	אפילוג
330	ביבליוגרפיה
351	מפתח

מבוא

'אירופה נמחקת והולכת מתוך המציאות העברית'. כך סיכם זלמן רובשוב (שזר) את שנת 1943.¹ באופן פרדוקסלי, מבט צר על המציאות הארץ-ישראלית באותה שנה עשוי להוביל למסקנה ששנת 1943 ראויה להיחשב, לפחות לכאורה, אחת השנים ה'טובות' ב-140 שנותיה של הציונות. הקדרות שהתפשטה ברחבי העולם הנתון בעיצומה של מלחמה לחיים ולמוות הייתה גורם עיקרי, אם כי לא בלבדי, בהתוויית דרכה של הציונות באותה שנה.

בעוד העם היהודי באירופה מושמד בשיטתיות, בארץ ישראל ידעה האוכלוסייה ימים של שקט ביטחוני יחסי ושל גאות כלכלית, ובתנועה הציונית הושגה הסכמה על האופק המדיני הנשאף – תוכנית בילטמור. המתח בין הרגשת הרווחה מכאן לבין ההוויה האוניברסלית והיהודית האיזומה מכאן בלט לעין כול. 'יום חיינו כאן הוא שמח וקל, מלא עניין וביטחון חיים', הודה יצחק טבנקין, מנהיג הקיבוץ המאוחד, במועצת תנועתו שהתכנסה ביולי 1943. 'יום גנוב מליל', כינה אותו באי-נחת עמוקה, ששולבו בה היגון והטרגיות של התקופה עם גאוות הרגע הפלשתינוצנטרית על הישגי ההתיישבות העובדת בבניין הארץ.² המינוח שבו נקט טבנקין תיאר היטב גם את רוח השעה התל-אביבית והווייתה. המשורר נתן אלתרמן שיקף את החיים העירוניים בלי חמלה ב'טור השביעי' של העיתון 'דבר' חודש קודם לכן:

- 1 ז' רובשוב, 'מורשת תש"ג', שנתון דבר, עמ' 5. שזר היה הנשיא השלישי של מדינת ישראל בשנים 1963-1973.
- 2 י' טבנקין, 'ביום גנוב מליל', דברים במועצת הקיבוץ המאוחד בכפר גלעדי, 6.7.1943, צרור מכתבים, ז, יז, 28.9.1943, עמ' 417-419. כתיב המובאות (חוץ מאלה שמנוקדות במקור) הואחד לטובת נוחות הקריאה לפי כללי הכתיב המלא של האקדמיה ללשון העברית, הנהוגים בספר הזה. על הפלשתינוצנטריות ראו אניטה שפירא, חרב היונה: הציונות והכות, 1948-1881 (להלן: שפירא, חרב היונה), עמ' 436.

[11]

הישוב בפרוספריטי, עיר הומה. / עסקים קורצים עין – קומה ומשכה! /
 באויר הסחרחר מרוחי מלחמה / מרחף לו אבק המעילה והשחד. // אל תאמרו
 מעטים הם נושמי האבק / יש תצא, ידידי, הרחוקה, / וקפאת פתאם מתוך
 רגש מבהק / שגם על ראשך / בוער הכובע. // בוערים כובעייהם של קונצ'רנים
 קטנים, / בוערים כובעייהן של חברות רועמות, / וכובעי פועלים, וכובעי
 קבלנים / וכובעי מפלגות שלמות.³

תנופת השגשוג הכלכלי, על סממני הלוואי החברתיים והציבוריים המגוונים שתיאר
 אלתרמן ביד אמונה, נמזגה בתחושת ביטחון פיזי מתעצמת אשר הייתה חריג מובהק
 בהוויה העולמית דאז. היא עוררה גורמים שונים ביישוב להקדים ולייחד עוד ועוד
 ממרצם להתפתחויות הצפויות בתום המלחמה, לקראת 'פתיחת שערי שמיים',
 כפי שהגדיר זאת בלשון ציורית מנהיגה של תנועת העבודה הארץ-ישראלית
 ברל כצנלסון. בלשון ציורית פחות הביע יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית דוד
 בן-גוריון את אותה השקפה ממש כאשר הכריז במרכז מפא"י בספטמבר 1939: 'המצפן
 הפוליטי הוא – חתירה לקראת הקמת מדינה עברית בארץ'.⁴ בניגוד למה שקוראים
 בימינו אולי עשויים להסיק, הדגש בדברי בן-גוריון היה במילה 'לקראת'. בכך נעסוק.
 הטענה המרכזית שתוצג כאן היא שהעיונות הפוליטי המשמעותי שהתחולל
 ביישוב בשנות מלחמת העולם השנייה התרחש בזירה הכלכלית, והוא שעיצב יותר
 מכול את אופני ההתפתחות של היישוב עד מוצאי המלחמה ופרוץ המאבק על
 הקמת המדינה היהודית. התגבשותה של המדינה בתקופה זו כיעד פוליטי ציוני
 ריאלי – להבדיל מיעד סמלי או מוצהר – הושפעה עמוקות מהתרחבות מקומה של
 התעשייה בחיי היישוב ומההערכות המשתנות במהלך המלחמה לגבי יכולת הקליטה
 של יהודים בארץ. הספר מתאר את המורדות והמעלות בתהליך התרקמות קונצנזוס
 חלקי בקרב חוגים מגוונים באליטה היישובית, שחתרו ליצור תיאום בין אינטרסים
 כלכליים פרטיים, מגזריים וטכנוקרטיים לבין התמודדות פוליטית על השגת יעדיה
 המדיניים של הציונות. המאבקים בדרך להיווצרות מארג זה ניטשו לאורכם של קווי

3 נתן א' [אלתרמן], 'התנאי העקרי', דבר, 11.6.1943. © כל הזכויות שמורות למחברים ולאקו"ם.

4 פרוטוקול מרכז מפא"י, 12.9.1939, ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע); יואב גלבר, תולדות ההתנדבות (להלן: גלבר, תולדות ההתנדבות), א, עמ' 158. המוטו של ספרי הופיע גם בפתח המבוא לקובץ אחדות העבודה: מידות קליטה, בעריכתו של מרדכי נמירובסקי (נמיר), שפורסם בפברואר 1946.

הממשק שבין הפוליטיקה לכלכלה, וניתוחם חיוני להבנת התקופה. שיאם בהכשלת תוכנית הרקונסטרוקציה (שיקום) הבריטית בשנת 1943 ובגיבוש תהליך מוסדי סדור של התכוננות לקראת תום מלחמת העולם השנייה, למרות הקצנת האיבה במישור הביטחוני הפנים-ישראלי.

בסיומה של מלחמת העולם השנייה, כמו על סיפה ולאורכה, נמצאה הציונות באותה נקודת מוצא שהיטיב להגדיר נשיא ההסתדרות הציונית חיים וייצמן ביוני 1939: 'ידוע לכול שיהודי תבל והבית הלאומי היהודי קמים ונופלים עם העולם הדמוקרטי'.⁵ ביוני 1942 יצא לאור הספר 'במלחמה ולאחריה' בעריכתו של כצנלסון, הראשון בספרי הסדרה 'במחשבת ימינו' של הוצאת עם עובד שבראשותו. על אנגליה 'עובר נחשול רוחני מסעיר ומרענן', הבהיר בפתח הסדרה לקוראיו הפרובינציאליים-משהו, שחלקם היו שקועים ברומנטיקה פרו-סובייטית ואשר מגעם עם הזרמים האינטלקטואליים בני הזמן ניתק כמעט לחלוטין עקב סערות המלחמה. האנתולוגיה כללה מבחר מאמרים של הוגים ואישים פוליטיים בולטים בשמאל הבריטי, בהם הרולד לאסקי (Laski), סטאפורד קריפס (Cripps) וג'ורג' אורוול. הם שרטטו את קלסתרה, אופקיה וחזונה של הציוויליזציה הסוציאליסטית והדמוקרטית שיש לשאוף אליה, ושעליה ולמענה ראוי לבני עמם להילחם כעת בשדה הקרב, ובבוא היום – בחזית האזרחית. כצנלסון חשף בפועל את קוראיו אל אחד הפנים של ההתגוששות הרעיונית הגועשת בנוגע לדמותו של העולם הבתר-מלחמתי.⁶

שערי שמיים נפתחו במציאות הארץ-ישראלית בתנופה רבתי כאשר הממשל המנדטורי הבריטי הניח על סדר היום הפוליטי את תוכנית הרקונסטרוקציה. הדיונים הסוערים שהתלהטו בציבור היהודי בעקבות הצעה זו והפרשנות הבריטית שהוענקה לה האיצו את התקדמות היישוב אל סף מדינה. התוכנית הבריטית התנגשה בסדר היום

5 מכתב וייצמן אל ויליאם ראפארד, 26.6.1939, *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, Vol. 19, pp. 129-130 (להלן: וייצמן, איגרות). על וייצמן בימי מלחמת העולם השנייה ראו מוטי גולני ויהודה ריינהרץ, האב המייסד: חיים וייצמן, ביוגרפיה, 1952-1922 (להלן: גולני וריינהרץ, האב המייסד), עמ' 557-660; יוסף גורני, שותפות ומאבק: חיים וייצמן ותנועת הפועלים בארץ ישראל (להלן: גורני, שותפות ומאבק), עמ' 112-159.

6 ברל כצנלסון, 'בפתח', הנ"ל (עורך), במלחמה ולאחריה: דברי סוציאליסטים אנגלים (להלן: כצנלסון, 'בפתח', במלחמה ולאחריה), עמ' 7-8. דברי הפתיחה של כצנלסון פורסמו גם ב'דבר' לדגל יציאת הספר לאור. ברל כצנלסון, 'בפתח', דבר, 1.7.1942. להקשר הארץ-ישראלי של הופעת הספר ראו אניטה שפירא, ברל: ביוגרפיה (להלן: שפירא, ברל), ב, עמ' 652.